

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Türkeşlərin ilk yaşadıkları bölgə Altay dağlarının cənub-qərb ətkələri idi. Türkeşlər Göytürklərin "On-ox" qolundan idilər. Türkeşlər eramızın əvvəllərində Balxaş gölü ətrafındakı ərazidə, Çu və İli çayları arasında yaşayırdılar. On boy halında yaşayan Türkeşlər On oxları təşkil etdilər. Göytürk xanədanının qurucusu Bumin xaqan 552-ci ildə qardaşı İstəmini On-oxlara başçı təyin etmişdi. Türkeşlər 657-ci ildən sonra Çinin təzyiqlə qərbə köçüb ətrafa yayıldılar. Bunlardan daha çoxsaylı beş boy İli çayı boyarına gəlib yetişdilər. Sarı Türkeşlər deyə adlandırılan bu qismin başında Baqa Tarkan durdu.

Daha sonra qərbdə Talas bölgəsinə gəlmiş olan digər beş boy isə Qara Türkeşlər adı ilə bilinməkdədir. Türkeşlər iki tayfadan – mukri və abarlardan yaranmışdır. Türkeş nəsli (mukrinin nəsli) və qara (abarların nəsli) nəsillərə bölünürdülər. Asiyada sarı rəng adlı – sarılı şəxsləri, qara isə xalqı təmsil edirdi. Bu bölgünün nə vaxtsa öz əsası vardı, lakin artıq VII əsrdə əcdadlarından irsən keçmiş qarşılıqlı düşmənçilik istisna olunmaq şərti ilə sarı və qara nəsillər arasında heç bir fərq hiss etmək mümkün deyildi. Baqa Tarkan, qərbdəkilərin də onlara birləşməsi ilə siyasi birlik meydana gətirmiş, cənubda məşhur bir ticarət mərkəzi olan Toxmaq şəhərini ələ keçirərək buranı paytaxt elan etmişdir. Şəhərlənməyə böyük əhəmiyyət verən Türkeşlər, Türküstanın başlıca şəhərlərini ələ keçirmişdilər. Baqa Tarkan öz adına pul da zərb etdirmişdir.

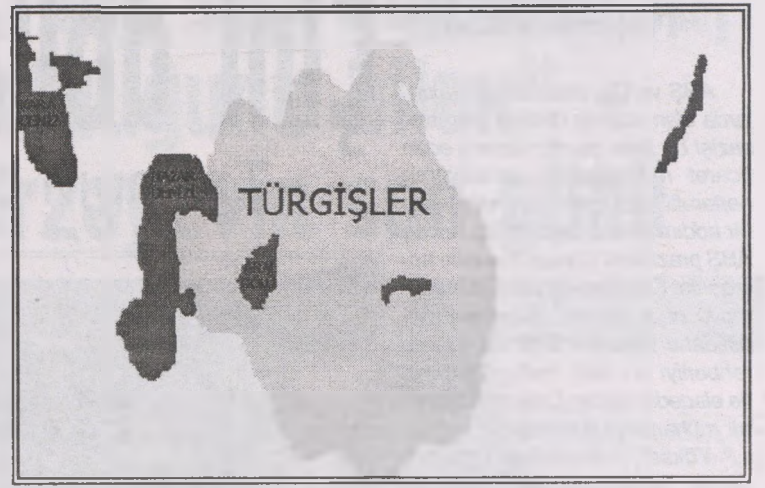
Qərb sərhədlərini Sır-Dər-yaya qədər uzadan Türkeşlər, Qərbi Türküstanı hakim olan ərəblərlə də təmasa keçmişdilər. 681-ci ildə İkinci Göytürk dövlətinin yenidən qurulması ilə Türkeşlər, Göytürklərin hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qalmışlar. VII əsrin sonlarında qərb Türkləri arasında real hakimiyyət Türkeşlərin bəyi Uçələnin əlinə keçdi. 699-cu ildə Göytürk xaqanının pis rəftarından tənqə gəlib, öz istiqballarını elan etdilər və Uçələni özlərinə xaqan seçdilər. Lakin Şərq Göytürk xaqanı Qapqan zamanında Tonyuquqa məğlub oldular və yenə Göytürklərə tabe oldular. Uçələdən sonra oğlu Soko xaqan oldu və çinlilərlə özbaşına münasibət qurdu. Uçələ 708-ci ildə vəfat etdi. Vəfat edərkən oğlu Sokoya 300 min nəfərlik qoşundan ibarət ordu, Çinlilərlə hərbi ittifaq və ərəblərlə müharibə qoyub getdi. Türkeşlərin Çin ilə Göytürklərə qarşı hərbi ittifaqı Göytürkləri bərk qəzəbləndirdi. Bu xəyanətə görə Kül-təkin və Bilgə xaqan tərəfindən məğlub edilən Soko öldürüldü. 712-ci ildə Göytürk Xaqanı Qapqan Türkeş Xaqanını öldürərək onun xanidanına son vermişdi. Kulminasiya anında So-

ko xanın 300 min döyüşçüsü var idi. Bu rəqəm Türkeşlərdən əlavə qonşu tayfalardan təşkil edilmiş köməkçi qoşunu da özünə birləşdirmişdi.

Türkeşlər Bars bəyin sərkərdəliyi altında yenidən üsyan etdikləri zaman bu dəfə Bilgə və Kül-təkin qardaşları tərəfindən sıraları pozuldu. Sokodan sonra 717-ci ildə Türkeşlərin başına keçən Sulu Çor xaqan dövründə təkrar müstəqil oldular. Türkeşlər yenidən dövlətlərini bərpa etdilər. Artıq bu dövrdə daha da qərbə keçmiş olan Türkeşlər əvvəllər ərəblərin irəliləyişləri qarşısında ən böyük maneə olmuşdur. Zamanla boylar arasında rəqabət artması və daxili çəkişmələr, Türkeşlərin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Paytaxtları Talas çayı kənarındakı Balasağın şəhəri idi.

Türkeş dövlətində Sulu Çor xaqanın hakimiyyəti zamanında Əməvi ərəb orduları Orta

Türkeşlərin başında da Tumoğa dururdu. 742-ci ildə Çinin müdafiə etdiyi Qara Türkeşlər də müstəqilliklərini qorudular. Türkeşlər arasında bölünmə və düşmənçilik davam edirdi. Bu mübarizənin nəticəsində hər iki tərəf zəiflədi. Mübarizəyə Karluq Türkləri qarışdı. Karluqlar üstünlük qazanaraq 766-cı ildə bütün On oxları (Türkeşləri) hakimiyyətləri altına aldılar. 766-cı ildə Qərbi Göytürk ərazisində hakim olmağa başlayan karluqlar, Türkeşlərin siyasi varlıqlarına son qoydular. *Türkeşlər, Türklərin şəhər və mədəniyyət həyatının mənim-sənilməsində və qərbdəki Türk əhalisinin artmasında böyük rol oynamışlar. Beləcə sonralar Səlcuqlar kimi böyük dövlətlər quracaq olan Türk birliklərinin məlumat və bacarıqlarının artmasını təmin etmişlər. Ayrıca Şərqi Avropada gördüyümüz Uz, Peçeneq kimi Türk kütlələrini də meydana gətirmişlər.*

işə qarışması nəticəsində vəziyyət dəyişdi, çünki o karluq ordusu ilə Çinə köməyə gəlmişdi. 718-ci ildə Çin tərəfindən Sulu Çor Türkeş xaqanı kimi rəsmən tanındı. Elə bu vaxtdan o ərəblərə qarşı fəal mübarizəyə başlamışdır. Sulu xaqan qərbdə hücum keçən ərəblərə qarşı vuruşaraq Türk xaqanı, Tibet rahibləri və 722-ci ildə Çin

endirir. 724-cü ildə baş verən Soqdiyada ərəblərə qarşı baş vermiş üsyanda Türkeşlər üsyançılara köməyə gəlir. Türkeşlər Soqdiyada ərəb hakimiyyətini məhv etdilər. Yalnız 728-ci ildə təkrar böyük ordularla hücum sayəsində Soqdiyada şəhəri ərəblərin əlinə keçdi. Türkeşlər güclü süvari dəstələri ilə hər yerdə ərəbləri na-

Türkeş Dövləti

Asiyaya doğru irəliləyirdilər. Göytürk hakimiyyətindən qurtulan Türkeşlər ərəb hakimiyyətinə keçməmək üçün qüvvətli müqavimət qöstərdilər. Səmərqənd yaxınlığında Kül Çorun sərkərdəliyi ilə Türkeş ordu birlikləri ərəbləri məğlub etdi. 724-cü ildə ərəb orduları geri çəkilmək zorunda qaldı. Beləliklə, Seyhunun şərq bölgələri tamamilə Türkeşlərin əlinə keçdi. Bu ərafədə Türkeşlər Buxaranı da işğal etdilər. Davamlı artan ərəb orduları silahlı qüvvələri qarşısında 732-ci ildə bu şəhəri buraxmaq məcburiyyətində qaldılar. Sulu Çor xaqan məhz o, ərəblərin Mavəren-nəhrdən cənuba tərəf geri çəkilmələrinə müvəffəq oldu. Sulu Çor 717-ci ildən 738-ci ilə qədər xaqan oldu.

Türkeşlərin xaqanı Sulu Çor 738-ci ildə öz sərkərdəsi Kül Çor (Bağa Tərhan) tərəfindən öldürüldü. Bu, Çinin Türk başçıları bir-birə qarşı qoymaq siyasətinin nəticəsi idi. Bundan sonra Türkeşlər "Qara" və "Sarı" olaraq ikiye bölündülər və bir-birlərinə düşmən hala gəldilər. Bu mübarizədə Sarı Türkeşlər qalib gəldi və başçıları Kül Çor "Bağa Tərhan" adı ilə özünü xaqan elan etdi. Qara

Türkeş Dövləti 699-766-cı illərdə mövcud olmuşdur. Türkeş dövləti iki dəfə qurulub yıxılmış bir dövlətdir. Bu səbəblə "I Türkeş Dövləti" və "II Türkeş Dövləti" olaraq bilinməkdədir.

Qara Türkeşlər: Yuxarıda göstəriləyi kimi, Türkeş xalqı iki tayfadan mukri və abarlardan yaranmışdır. Hələ VII əsrdə Türkeşlərin nəsli sarı (mukrinin nəsli) və qara (abarların nəsli) nəsillərə bölünürdülər. Türkeş xaqanları Uçələ və Soko Sarı Türkeşlərə mənsub idi. Göytürklərin (Türklərin) işğalından sonra ordanı bərpa edən Sulu Çor xaqan isə Qara Türkeşlərdən idi. Sulu Çor xaqan çox sadə üsulla özünə nüfuz qazanmışdı: "O hər döyüşdən sonra bütün qəniməti tabeliyində duranlara verirdi, buna görə də Türkeşləri təşkil edən mukri və abarlar ondan razı idilər və ona bütün qüvvələri ilə xidmət edirdilər". 717-ci ildə Sulu Çor özünü xaqan elan edərək ərəblər və tibetlilərlə birlikdə Bahuan (Yaka-arıq) və Daşidə (Ağsu) yerləşən Çin imperiyasının hərbi qarnizonlarına hücum etdi. Çini məğlubiyətdən yalnız Türk şahzadəsi Aşin Xiyanyanın vaxtında

imperatoru ilə diplomatik müqavilə bağladı. Çin imperatoru Aşin nəsindən olan şahzadə qızı ona əvə verdi. O, imperiya ordularından birinə komandanlıq edən Göytürk xanlarından birinin qızı idi. 737-ci ilə qədər Sulu xaqanın hər işi tam yaxşı gedirdi. İmperiya ilə Türkeşlərin ittifaqı təmin edilmiş arxa cəbhə artıq təhlükəsiz idi. Türkeş ordusu tam gücü ilə ərəb islam ordularını döyürdü. Xəlifə Hişam (724-743) islam dinini Türkeşlər arasında təbliğ etmək üçün dini heyətləri Sulu xaqanın yanına göndərmişdi. Xaqan islam təbliğçilərinin iştirakı ilə qoşuna baxış təşkil etdi və tər-cüməçilər vasitəsi ilə dedi: "Bu təbliğçilərə de, qoy o öz ağasına desin ki, bu döyüşçülər arasında nə dəmirçi, nə də dərzidir; onlar islamın dediklərinə əməl etsələr, bəs onda həyat vəsitələrini necə əldə edəcəklər?"

Sulu Xaqan Tenqriçilik dini əsas götürərək islam dinini qəbul etməkdən imtina etmişdir. Sulu özünə xas olan bir enerji ilə xəlifənin qoşununa qarşı mübarizə aparır və onların sonrakı hərəkətlərini dayandırır. Ərəb ordularına bir-birinin ardınca ölümçül zərbələr

rahat edir və daim onları tam əldən salırdı. Sulu Xaqan ərəb ordularına qarşı uğurlarına gəvənib Çinə qarşı da müharibəyə başladı. Kuçu şəhərini mühasirəyə aldı. Lakin iki cəbhədə müharibə aparmaq Türkeş dövləti üçün pis nəticələndi. Sulu xaqan "qarət edilmiş qənimətləri bölməyə, saxlamaqda zəifliyini hiss etdi. Bu vaxt təbəələri də ondan ayrılmağa başladı. Qara Türkeşlərin bütün qüdrəti xaqanın enerjisi hesabına qorunub saxlanırdı. 738-ci ildə Sulu Çor iflic oldu. Dərhal sarılar və qaralar arasında düşmənçilik alovu ərşə qalxdı. Sarıların başında Bağa Tərhan dururdu, Qara Türkeşlərin başında Tumoğa dururdu. 738-ci ildə Sulu Çor xaqan sərkərdəsi Bağa Tərhan tərəfindən öldürüldü.

Bağa Tərhan mübarizəni qazandı. Bağa Tərhan Qara Türkeşlərin başçısı Tumoğanı məğlub etdi. Sulu xaqanın oğlunu aradan qaldıraraq özünü xaqan elan etdi. Aşin ailəsindən son xaqan olan Huini məğlub etməsi (739), Çini Qara Türkeşləri dəstəkləməyə sövq etdi. 742-ci ildə Türkeş xaqanı İletmiş Kutluğ Bilgə, bir Qara Türkeş başbuğu idi. 753-cü ildə xaqan elan edilən Tanqri Bulmuş da Qara Türkeşlərə mənsub idi. Sarı Türkeş və Qara Türkeş müharibələri Türkeş dövlətini ölümçül sarsıtdı. Çinlilər Qara Türkeşlərin tərəfini tutdular. Türkeş dövləti büsbütün zəifləmişdi. Karluqlar Tolu-lar və Nuşipiləri aradan qaldıraraq 766-cı ildə Türkeş dövlətinin torpaqlarında Cu vadi-sində öz dövlətlərini qurdular. Mukri-abar çəkişməsi Türkeş dövlətini tarix səhnəsindən sil-di. Göytürklərdən sonra Türk adını daşıyan növbəti Türk dövləti Türkeş dövləti idi. Türkeş dövləti sonrakı Türk dövlətləri üçün ordu quruluşu və idarəetməsi ilə nümunə oldu. Türk tarixində öz adlarını yazaraq tarix səhnəsindən çəkildilər.